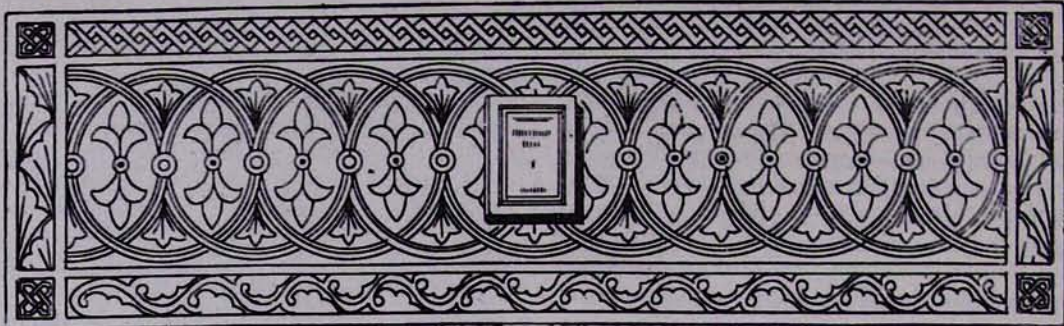

ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ ՀԵՏ*

IV.—Չանդրըրն

Բառն անգամ կփշաքաղեմ եղ հիմա: Չանդրըրն, Այաշի հետ մեկտեղ, այն վայրը դարձավ ուր մեր մտավորականությունը իր անդոհանքի վերջին շաբաթները ապրեցավ իր եղբորական ճակատագրին հանգելի առաջ: Ճիշտ է որ ավելի դժբախտ եղան Այաշ տարվողները, ու դահիճը ավելի անխնա եղավ անոնց հանդեպ, և ճիշտ է նաև որ Չանդրըրն ետ դարձողներ ալ եղան՝ մինչ Այաշին ճողպորդները շատ ցանցառ էին, այնուամենայնիվ Չանդրըրն ոչ նվազ տխուր էջ մը ունի հայ մարտիրոսագրության պատմության մեջ:

Նախ որ հայ մտավորական դեմքերին կարելի խումբ մը Չանդրըրին վիճակվեցավ, ու հոն կրեց իր խաչը: Հետո՝ հայ մտավորականությունը Չանդրըր տարվածներուն մեջ ալ իր զոհերն ունեցավ, անփոխարինելի Վարուժանեն ու Սեակեն սկսյալ մինչև Տիրան Քելեկյան, Արմեն Տորյան, Իսրայել Տիրունի, Երվանդ Չավուշյան, և դեռ ուրիշներ:

Չանդրըրն գյուղաքաղաք մըն էր Քասթեմունիի կուսակալության մեջ, և փոքր հայ համայնք մը ևս ուներ իր փոքրիկ եկեղեցիով: Թալեաթ դայն ընտրած էր որովհետև մեկուսացած էր ան, և հեռու էր բանուկ ճամ-

փաներեն, և մանավանդ հսկա զորանոց մը ուներ ուր կարելի էր հազարներով մարդ համախմբել:

Պոլսեն մեկնող մեծ կարավանը 85 հոգի ձգելի հետո Սինճանքեոյի մեջ,—ուրիշ Այաշ պիտի ղրկվեին,—շարունակեալ էր իր ճամփան դեպի Անկարա, և այնտեղին կառքերով մեկներ դեպի Չանդրըր, ճամփու ընթացքին Բավլիի և Գալաջիքի մեջ միայն կանգ առնելով:

Նվաճա ապրիլ 15/28-ին, երեք օրվան տաժանագին ճամփորդութենէ մը հետո, 125 կալանավորներ կհասնեին Չանդրըր, միասին բերելով նաև Կոմիտասը, և կորովի և քաջութեան մարմնացումին տակ,—ինչպես ան եղեր էր ձերբակալութենէն առաջ և հետո,—մուլլ և անխոս հուսահատ մը իջեցնելով կառքեն վար:

Պալաքյան վարդապետ հետևյալ կերպով կպատմե կարավանին ժամանումը Չանդրըր.

«Նախորդ օրվան կրկին խոլ վաղըով, փոշիի ամպերով և ցավատանջ ոսկորներով ավելի քան 10 ժամվան անդադրում ճամփորդութենէ մը վերջ, հուսկ ուրեմն կտեսնեինք Չանդրըրի աղոտ լույսերը խիստ հեռվէն: Վերջապես մոտալուտ հավանական հանգիստի մը հույսով զորացած, և զսպված անհամբերությամբ կսպասեինք վայրկյանի վայրկյան մեր ժամանման:

...Սակայն փոխանակ քաղաք մեղ առաջնորդելու, հանկարծ ճամփան փոխելով դեպի աջ կերթալինք կանգնելու գիշերային խավարին մեջ թաղված հսկա շենքի մը մեծ դուռ-

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի № Ա-ից, Ե-Ժ-ից, 1966 թվականի № Ա-Զ-ից, Ը-Ժ-ից, 1967 թվականի № Գ-Զ-ից և 1968 թվականի № Ա-Ե-ից:

ներուն առջև: Առաջինը՝ եկեղեցականներու հատկացված կառքը ըլլալով, նախնառաջ կիջնայի վար, երկուրդալի կասկածոտ ակնարկ մը նետելով շրջա բոլորս:

...Երբ ամենքը իրենց կառքերէն արդեն վար իջած էին, հարյուրապետ մը մեզ առաջնորդեց կամարակապ մեծ դռնէն ներս դնալի հսկա շենքին ներքին մասը, որ 4—5000 զինվոր առնելու չափ ահագին քարաշէն զորանոց մըն էր, շուրջանակի քառանկյուն շենքերով իրարու կապված, մեջտեղը ընդարձակ մարզարանով մը:

Չարաքաստիկ վարագույր մը ևս ինկած էր հոս, և կսկսեր նոր ողբերգութիւն մը...»⁶:

Կոմիտաս ապրիլ 15/28-ի այդ դաժան զիջերը կմտնէր ուրեմն Չանդըրըի ահալոր զորանոցէն ներս, հոգևորական ուրիշ շրջա ընկերներու հետ որոնք Գրիգորիս Պալաքյան և Հովհան Կարապետյան վարդապետները և Հուսիկ Քաջունի և Վարդան Գարակոչյան քահանաներն էին:

«Հնար չէ մոռնալ այն ահալոր գիշերները,—կգրե Պալաքյան,—երբ հարյուրավոր մտավորականներ, կրօնականներ, բժիշկներ, խմբագիրներ, մեծահարուստ վաճառականներ, սեղանավորներ զորանոցի շոր տախտակներուն վրա՝ գիշերները իրարու մոտ կողք-կողքի ինկած՝ կմրափին, զի քնանալ անկարելի էր այդ պայմաններու ներքե»⁷:

Բյուզանդ Քեչյան զրվագներ պատմելով իր արքայի կյանքէն, կհիշե հաճախ Կոմիտաս վարդապետն ալ, որուն հետ Չանդըրըի զորանոց-բանտը մեկ սենյակ բնակած է՝ միասին ունենալով Տիրան Քելեկյանը, Պալաքյան վարդապետը, Հովյան վարդապետը, բժիշկ Թորգոմյանը, պատվելի Քերովբեյանը, վաճառական Հակոբ Գորյանը և սեղանավոր Հովհաննէս Թերլեմեզյանը⁸:

Միքայել Շամտանճյան տարագրութեան իր հուշերուն մեջ ինք ևս պատմելէ հետո թէ հայ արքայականները, հարյուր քսանհինգ հոգի, 1915 ապրիլ 15/28-ին ժամանեցին Չանդըրը զարհուրելի ճամփորդութենէ մը հետո և զետեղվեցան տեղւոյն զորանոցը ուր տառապանքի ամբողջ շաբաթ մը պիտի անցընէին,

«Մեկէն, մեր խումբին մեջ ներշնչումի մը պէս կծնի, հավաքականորեն կծնի աղոթելու պետքը, կգրե Շամտանճյան: Իսկույն կհավաքվինք մեր բնակութեան սահմանված սրահակը. ամենքս ալ անխտիր հոն ենք, սկսալովն ու հավատացալով: Արդեն երկ-

րորդական կմնա հավատքը, երբ մարդս ներշնչումով է որ մղված է աղոթելու: Մեկ քանի մոմերու վախկոտ լուսներուն տակ և մեր սրահին անկյուններուն խորը արդեն թանձրորեն կռված ստվերներուն մեջ, երեսներս արեւելքին, վաղվան հուշին, հսկում կկատարենք: Քահանան Ավետարանը կկարդա, պատվելին փառաբանութիւն կընէ, աշխարհականը շարականը կերգէ և Կոմիտաս վարդապետը «Տեր ողորմյա»-ն կաղերսէ, «տուր աշխարհիս խաղաղութիւն, ազգիս հայոց ազատութիւն»: Ա՛լ անկից վերջ ամեն իրիկուն, առանց երբեք խոսված ու որոշված ըլլալու, իրերու հասկացողութեամբ մը, մայրամուտին, հսկումի հրաշագործ մխիթարութեան կու գանք ապավինիլ: Պահապանները, դուրսը, հեռուն հակճիւ կմնան մեր աղոթասացութեան ձայներուն ի լուր, և մեր վերացումին կպատկանին:

«...Յոթը օր մնացինք զորանոցին մեջ, և յոթը իրիկուններ այդ հսկումներուն վերացումն ու մխիթարութիւնը, յոթն անգամ ապրեցանք: Ութերորդ օրը, զորանոցին դուրս քաղաքին մեջ ապրելու իրավունք երբ տրվեցավ մեզ, մեր համեմատական ազատագրումին մեջ, խորապէս ցավեցանք որ կկորսընցնենք այդ հսկումները իրենց երանութեամբ»⁹:

«Ընդհանուր հայտնված փափագին վրա,—կպատմէ Պալաքյան,—տեղւոյն հայոց մատուռն ժամապիւր մը բերել տալով, արտոնութեամբ զորանոցի հսկիչ հարյուրապետին, սկսանք մեր զորանոց մտնելուն շորորդ օրը երեկոյին «եկեսցէ»-ի ժամերգութեան:

...Չանդըրըի մեծաղանգված զորանոցին ամրակուտ պարիսպներուն ետեւ, ջարդուիշուր եղած պատուհաններէն փշոջ հյուսիսի սառնաշունչ քարնանային փոթորկին դեմ, մենք 150-է ավելի Պոլսէն արքայական մտավորականներ և ընկերներ ի մի եկած, առանց խտրութեան կուսակցութիւններու և դասակարգի, հավատացալի թէ կրօնքի անտարբերի և կամ թերահավատի, մթնշաղին մոմի տմույն լուսի մը մեջ, ժամերգութիւն կը կատարէինք: Երբ Կոմիտաս վարդապետ սկսավ իր մեղադրած ու սրտառու «Տեր ողորմյա»-ն, ծայր տվալ հեկեկանք մը ամեն կողմէ, որը հնար չէր զսպել: Կուլայինք ամենքս ալ տղու պէս, կուլայինք մեր ձա՛մ սիրելիներուն վրա, կուլայինք մեր սե ձա՛կատարին վրա, կուլայինք մեր ազգի անբախտութեան վրա, կուլայինք մեր անցուցած արյունի օրերուն վրա, առանց ենթադրելու,

⁶ Հայ Գողգարան, էջ 94:

⁷ «Գողգարան», էջ 100:

⁸ Թիւղլիկ, Ամենուն տարեցույցը, 1922, էջ 34:

⁹ Միքայել Շամտանճյան, «Հայ մտքին հարկը՝ եղեռնին», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 46—47:

թե արյան աշխարհավեր աննախընթաց նոր փոթորիկներու արդեն նախօրյակին կգտնըվենք: Երբ ազգ ու հայրենիք ի մի հարված պիտի փորձեն ընաջնջել մեր ցեղային դարավոր թուրք թշնամիները: Մեր մեջեն ամենաքարացյալ սառնասիրտներն իսկ կմասնակցեն աս ողբ ու կոծին, որ երբեք բլունազգեսիկ չէր, ընդհակառակը՝ հակառակ զսպումի ամեն ճիգերու, կուգար մեր տանջված հոգիներու խորքերեն և հուզումն պողպատե ներքին հորձանքներեն:

Թերևս տարաբախտ Կոմիտաս վարդապետ իր ամբողջ կյանքին մեջ այսքան հուզիչ երգած չէր երբեք «Տեր ողորմյա»-ն: Որովհետև, մինչդեռ ամեն անգամ «ի պաշտոնե» երգած էր «Տեր ողորմյա»-ն, ուրիշներու ցավերուն, վշտերուն, սուգին առ ի մխիթարություն, այս անգամ սակայն, «Տեր ողորմյա»-ն կերպեր իր իսկ վշտին, հույզերուն ու հուզումներուն համար, հայցելով սփոփանք, մխիթարություն հավիտենական Աստուծոմեն, որ սակայն լուռ կմնար...»¹⁰:

«Նկեսցէի աղոթքը սրտառու ինչպիսի, — կը պատմեն Բյուզանդ Քեչյան: Քարահատակ մեծ դավաշին մեջ, 130 հայեր, ցուրտ դիշեր մը, փոքրիկ կանթեղի մը աղոտ լույսովն ալելի ու ալելի խորունկցած սովերներուն մեջն զիրար հաղիվ նշմարելով, «Հանգստյան» ժամերգություն կկատարեն, «Հավատով խոստովանիմ»-ով, «Ընկալ քաղցրություն»-ով, «Տեր ամենակալ»-ով, «Տեր ողորմյա»-ով, հոգիին իրենց ներսիդին հալած, դգայարանքին թմրած, անստուգության մղձավանջովը լկված իրենց միտքը չկրնալով կամ շուգելով կռահել թե վաղվան լույսը ո՞րպիսի աղետներ կվերապահուի Պահ մը հառաջ մեզի հետ սաստիկ կասկածով վարվող թուրք պահակներ, պատուհաններուն առջև շարված, հետաքրքիր կդիտեն Պոլսն եկած «Ֆետայի»-ներուն ջերմեռանդությունը: Եվ երբ Վեր. Քերովբեյան աստվածային այցելություն հայցեց մեր տառապալ ազգին, և երկնավոր հոգատարության հանձնեց մեր հեռավոր սիրելիները, որոնցմե այնքան եղբրական կերպով անակնկալ բաժանում մ'ունեցեր էինք, ամեն աչքեր լեցվեցան, և արցունքը, զոր բարեգիտորեն կսքողեն համատարած սովերները, թեթևացում բերավ ծանրաբեռն սիրտերու:

Մեր մեջ կային երեք վարդապետ և երկու բազանա, բայց աշխարհականներեն ալ կը-

գտնվեին «Հավատով խոստովանիմ»-ը ծայրեն ի ծայր անթերի արտասանողներ»¹¹:

Հայկ հոգևորական որ նույնպես մեկն և զավ Կոմիտասի հետ Զանդըրը արքայ տարվողներեն և սակայն ողջ վերադարձողներեն, պատմելն հետո վարդապետին վշտաբեկ ու նկուն վիճակը ճամփու ընթացքին, կշարունակե:

«Իր հոգեկան այս տխուր վիճակը անփոփոխ մնաց արքայավայրը հասնելու վերջն ալ: Հալածանքի մտասկեռումը լկված էր իր միտքը, իր մտերիմներեն ալ կխուսափեր և անկյուն մը քաշված կուգեր առանձին ըլլալ իր հոգին բզկտող խորհուրդներուն հետ: Իր միակ մխիթարությունը աղոթքն էր և սրտովն նվիրված էր աղոթքի:

Մտահոգ էինք իր մասին և երբ կմոտենայինք իրեն զվարթ բառ մը կամ հուսադրիչ խոսք մը ըսելու, չափազանց կնեղվեր և աղերսագին շեշտով մը կըսեր. — «Ենդրեմ, մի՛ խանգարե՛ք աղոթքս, զիս միևնա՛կ ձգեցե՛ք». և հապճեպ կհեռանար մեր մոտեն, նոր անկյուն մը իր մենության մեջ ամփոփվելու:

Այս հուսալքումը անշուշտ միայն իր բաժինը չէր. մենք ալ գրավված էինք նույն տխուր մտածումներով. սիրելիներեն անդարձ բաժանումը, հետո վաղվան անստուգությունը մեր ալ մեջ չբացուցած էր ամեն տրամադրություն: Այս ընդհանուր անհուստության մեջ խորհեցանք աղոթքի, ապավինիլ և որոշեցինք բանտի մեջ «Նկեսցէ»-ի արարողություն կատարել:

Աղոթքի հմայիչ բառը նորեն մեզի մոտեցուց Կոմիտաս վարդապետը. ինք պիտի վարեր երգեցողությունը:

Սրտատրոփ հուզման և խոր լուռության մեջ սկսավ «Նկեսցէ»-ի արարողությունը. հայ երգի հոյակապ վարպետը համակ զգայնություն էր. չեմ կարծեր որ իր համերգներուն մեջ այնքան հոգի ու աղերս դրած ըլլար որքան այդ օրը: Իր երգը սկսավ հատկապես արցունքներով և վերջացուց հեկեկանքով: Ան իր տառապանքը երգեց. իր սիրտը փեռեկտող ցավերը և լկանքները. բանտի այդ մըթին սենյակին լալագին աղերսներով փրկություն կհայցեր իրեն և ազգին համար: Երբ արարողությունը վերջացավ մեր աչքերը արցունքներով թրջած էին:

Հաջորդական օրերու մեջ հեզ վարդապետը ալելի մոռալ և տխուր էր. մեր մեջեն ոչ ոք կհամարձակեր մոտենալ: Այլևս մտահոգ էինք իր առողջությանը մասին. կզգայինք որ իր մեջ փուլումը սկսած էր և իր պայծառ ի-

¹⁰ Գրիգորիս եպ. Պալաթյան, Հայ Գողգոթան, — էջ 103—104:

¹¹ «Ամենուն տարեցույցը», 1922, էջ 35:

մացականությունն ալ մթադնած: Իր ազգ-
դուն մարմինը ինչպես պիտի տոկար այսբան
ծանր մտալիկումի»¹²:

Զանդրբրի բանտարկյալներուն առաջին
մտահոգությունն եղավ արտոնություն ձեռք
բերել կիրակիին կիրակի հալոց եկեղեցին եր-
թալու և աղոթելու: Իշխանությանց մոտ դի-
մում ընելու հոգը Բյուզանդ Քեչյան ստանձ-
ներ էր, և հաջողներ ալ էր:

«Իրոք նույն իրիկունը փոխիսին մեծը զո-
րանոց գալով ծանուց թե տասն հոգիի եկե-
ղեցի երթալուն հրաման կա: Դիտել տվինք
թե քաղաք ելլելու համար 20—25 հոգիի
հրաման արգեն կա, ինչո՞ւ նվազ թույլտվու-
թյուն եկեղեցիի:

Երեսուն հոգի եկալին էինք առաջին կիրա-
կին եկեղեցի գացողներս: Քառասուն տուն
տեղացի հայերը ամբողջ հոն էին: Երախտա-
պարտ էինք իրենց բարեսրտության. որով-
հետև մեր զորանոց հասնելը հաղիվ լսած,
40 ձեռք մաքուր անկողին բերած էին, որով
100 հոգի պատրաստվեցան:

Տեղիւնք քահանան ալ մեր խնդրանքով
ժամագիրքերը առած զորանոց եկած էր մեր
գիշերային աղոթքը դուրացնելու»¹³:

«Այսպիսի ընկձված հանգամանքներու
ներքե կանցնելինք զորանոցին մեջ մեր օրե-
րը,—կորն Պալաքյան,—միօրինակ և վաղ-
վան մտահոգությամբ լեցուն, միշտ աչքերը
հառած դեպի զորանոցի ավագ դուռը, ուրկե
կհուսայինք մեր փրկության ավետավոր
լուրը:

Մասնավոր և բացառիկ թույլտվությամբ,
մեր ընկերները հերթով կերթային քաղաք
ոստիկաններու հսկողությամբ գնումներ ընե-
լու, և վերադարձին մեզ կրեքին դանազան
լուրեր և տեղեկություններ, որոնք հակառակ
իրենց հնության, իբր նոր լուրեր հաճույքով
կլսեինք արտաքին աշխարհն մեկուսացված
աքսորականներս»¹⁴:

Եվ ահա, օր մը, զորանոցը իր ավագ դուռը
բացավ: Բանտարկյալները քաղաք կփոխա-
դրվեին: Աքսորի կվերածվեր իրենց բանտար-
կությունը:

V.—«Քրիստոս պատարագեալ»

Զանդրբրի աքսորականները ապրիլ 22-ին
(5 մայիս) կփոխադրվին քաղաք, ուր ամեն
մեկը բնակարան մը կփորձե ճարել իրեն և
ուր իրենց կուզան միանալ Պոլսեն բերված
ուրիշ քսան հայեր:

«Զորանոցի կյանքեն հետո, մեր առաջին
կիրակին քաղաքին մեջ,—կպատմե Շամ-
տանճյան,—հոգեկան մխիթարության օր մը
եղավ ամենուս համար: Լեցված ենք պզտիկ
փայտաշեն մատուռի մը մեջ, զոր հայ բարե-
պաշտությունը կրցեր է ունենալ, գերազան-
ցապես թուրք, հակաքրիստոնյա միջավայրի
հեթանոս պայմաններուն տակ: ... Եկեղեցիի
խնկարկությունը, հոգիի հուզումով մը կդի-
նովցեն մեզ: Զորանոցի հսկումները առանց
խնկարկության էին: Կոմիտաս վարդապետ և
իրենները փլշող փշկումի մխիթարող խոսի-
քը կուտան մեր հոգիներուն: Ես ամենեն ա-
վելի այս առիթով զգացած եմ թե կրոնքը և
ի մասնավորի քրիստոնեական կրանքը, թըշ-
վառին ապավենն է: Ասոր համար մենք, հո-
գիով թշվառացած աքսորականներս, անկից
վերջ կիրակի առավոտները մխիթարության
մեր բաժինը կերթանք առնել ամենուն Աս-
տուծմեն»¹⁵:

«Վերջապես երկու շաբաթ վերջ ապրիլի
վերջընթեր օրերուն կստանայինք ազատու-
թյուն դուրս գալու զորանոցեն,—կպատմե
իր կարգին Պալաքյան:—Ամեն ոք կաճաղա-
րեք բնակարան մը ճարել ընկերովի կամ
հայրենակիցներու մտերմական շրջանակով
մը, անցընելու համար սպասողական այս
սիրտմաշուք օրերը, մինչև որ մեր ճակատա-
գիրը որոշվեր ի բարին կամ ի չարն:

Ամեն ոք ջանք ու ճիգ կթափեր և հեռագրով
կդիմեր ներքին գործոց ամենազոր նախա-
րար հայասեր!!! Թալեաթին և արդարություն
կխնդրեր... Կային և աքսորականներ՝ որ ի-
րենց ամեն ազգե ազգեցիկ բարեկամներուն
կդիմեին և միջնորդություն կխնդրեին: Իսկ
շատեր ալ իրենց մոտավոր թե հեռավոր ազ-
գականներուն կդիմեին գաղտնի միջոցներով,
և կհանձնարարեին որ փոքր թե մեծ դրամա-
կան կաշառքով դնեն իրենց ազատությունն՝
իմա կյանքը:

Զորանոցի մեկնելին շուրջ շաբաթ մը վերջ,
շնորհիվ ամերիկյան դեսպան Մորկրեթաուի
և ուրիշներու զորավոր միջնորդությանց հինգ
աքսորական բախտավոր ընկերներ (դոկտ.
Վ. Թորգոմյան, պատվելի Գրիգորյան, Բյու-
զանդ Քեչյան, Երվանդ Թուլայան, դեղագործ
Հակոբ Նարկիլեճյան) հաջողեցան դառնալ
Զանդրբրեն Պոլիս»¹⁶:

Ըստ Հայկ խոճասարյանի պատմածին՝
«Կիրակի առավոտ մ'ալ, իր լավագին պատա-
րագած պահուն, կառավարական պաշտոնյա
մը եկավ ըսելու թե Կոմիտաս վարդապետի
ներում շնորհված է և արտոնված է Պոլիս վե-

¹² «Հայաստանի կոչնակ», 1936 հունվար, էջ 13:

¹³ «Ամենուն տարեցույցը», 1922, էջ 39—40:

¹⁴ Հայ Գողգոթան, էջ 104:

¹⁵ Միքայել Շամտանճյան, անդ, էջ 53—54:

¹⁶ «Գողգոթան», էջ 106:

րադառնալ: Իր տաղանդին հիացողներին Գահաժառանգ իշխանը, (ամերիկյան դեսպան) պր. Մորկընթաու և (նախկին նախարար) Ոսկան Մարտիրոսյան հաջողած էին Թալեաթի ձիրաններին իր կյանքը փրկելու:

Մեր ուրախությունը անսահման էր. այս շնորհին մեջ Վարդապետին առողջության սպառնացող մոտալուտ վտանգին հեռացումը կտեսնեինք. հետո մեր մեջ առաջին ազատվածն էր, հուսատու սփոփանք մ'ալ մեզ համար:

Պատարագեն վերջ ուրախությամբ շրջապատեցինք վարդապետը. ինքն ալ ուրախ էր. ամիսներն ի վեր առաջին անգամ իր դեմքին վրա ժպիտի մը թեթև ցուրը կնշմարեինք. մտերմորեն խոսեցավ մեզ հետ և հուսադրական բառեր ալ ըսավ: Բայց հետևյալ առավոտ իր մեկնման պահուն նորեն մոռյալ մտածումներ գրաված էին իր միտքը. հալածանքի սեեռուն գաղափարը նորեն կշարշարեր զինքը: Արցունքներով ճամփու դրինք. գիտեինք որ քայքայված ու հիվանդ կվերադառնար»¹⁷:

Դուկտ. Թորգոմյան այսպես կպատմե.

«Հաջորդ կիրակին եկեղեցի գտնված պահուս, ուր Կոմիտաս վրդ. կպատարագեր, Երվանդ Թուրյան ինձի իմացուց թե ոստիկան մը պատվիրած է որ երթամ ոստիկանապետին ներկայանամ: Չարագուշակ անալիզալ, որովհետև Գալեճիքի մեջ ոստիկանությունը մեզմե զատած, Պոլիս տարած էր հնչակյան Արծրունին, պատերազմական ատյան հանձնվելու համար: Ոստիկանապետեն իմացա որ զիս ուզողը կառավարիչն է եղեր: Եթե գեշ լուր մ'ըլլար, Մյուսթեսարըֆը չէր որ պիտի հաղորդեր, ցրովհետև անախորժ գործերը կթողվին փոխին:

— Դուք այստեղ անցյալ օր դիմում մ'ըրած էիք:

— Այո՛, Ձերդ Վսեմություն, աղոթելու հրաման խնդրած էի:

— Աստված աղոթքներդ լսեր է, կարդացեք սա հեռագիրը:

Տախիլիեն (Ներքին գործերու նախարարությունը) կժանուցաներ թե ութը հոգի ազատ կթողվին (Կոմիտաս վրդ., վեր. Քերովբեյան, դուկտ. Թորգոմյան, Թուրյան, մանուֆակտուրայի խանութպան մը, ատամնարույժ մը, դեղագործ մը, և ծառաներ): Երեքին անունները տառախալով էին: Մյուսթեսարըֆը հարցուց թե իմ կարդացածս շիտա՞կ էր: Ապահովվելեն ետքը

— Հիմա ո՞ւր են, ըսավ:

— Եկեղեցին են:

— Գացեք բերեք»:

Կոմիտաս վրդ. վերջին Ավետարանը կըկարդար: Ավետարանը համբուրելու համար դուկտ. Թորգոմյանի հետ իրեն մոտենալով, ըսինք թե շուտով պատրաստվի և հետեւինս գա, որովհետև ազատման հեռագիրը կա: Պատվական պատարագիչին դեմքը հանկարծ տարօրինակ պայծառությամբ մը շողաց: Իր ուրախությունը չէր կրնար ծածկել նույնիսկ խուռն բազմության առջև, ինչ որ կցուցներ թե մեր վիճակը ո՛րչափ երկյուղ պատճառած էր իրեն»:

Վերջին խոսք մըն ալ տանք Կոմիտաս վարդապետի աքսորի մեկ ուրիշ ընկերոջ՝ Հովհաննես Թերլեմեզյանին.

«Էնկյուրեհն, բեռան կառքերով մեզ դրեցին Չանդըրը: Երկրորդ իրիկունը Չանդըրը հասանք և մեզ բանտարկեցին քաղաքեն քիչ հեռու հին զորանոցի մը մեջ:

Հաջորդ օրը, բոլոր բանտարկյալներս հավաքվեցանք և հսկում կատարեցինք: Երեք վարդապետ—Կոմիտաս, Պալաքյան և Հովհան (ուղղե՛ Հովհան) Կարապետյան—«Տեր ողորմյա» երգեցին: Ամենքս ծունկի եկած էինք: Կոմիտաս վրդ. շատ հուզված էր և կարասավ: Այդ «Տեր ողորմյա»-ն անմոռանալի եղավ բոլորիս համար:

8—10 օր ետք, արտոնվեցանք քաղաքին մեջ բնակելու, պայմանավ, որ ամեն օր ներկայանանք ոստիկանատուն:

Կոմիտաս և Հովհան (ուղղե՛ Հովհան) վարդապետները, Տիրան Քելեկյան, Հակոբ Քարյան (ուղղե՛ Գորյան) և ես, Չերքեզյան անուն հայու մը տունը վարձեցինք: Մյուսներն ալ ուրիշ տուներ:

Հաջորդ կիրակի, Կոմիտաս վրդ. պատարագեց: Անոնք որ ներկա եղած են իր պատարագին, գիտեն թե ինչ հոգեզմայլ հանդեսի մը ներկա կգտնվեին, բայց այդ օրը Կոմիտաս գերազանցեց ինքզինքը: Երբ հուզված և սքանչացած կաղոթեինք, Կոմիտասի արձակման հեռագիրը հասավ: Առաջին աքսորյալն էր որ պիտի վերադառնար Պոլիս: Իր ազատ արձակման հրամանը կվերագրվի ամերիկյան դեսպանին և կամ գահաժառանգ Մեճիտ էֆենտիի միջնորդության, որովհետև երկուքն ալ սիրահար էին գեղարվեստին:

Կոմիտասեն ետք, քանիներ ևս հաջորդեցան հետզհետե ազատի և վերադառնալ Պոլիս, իսկ մնացյալները դեպի անապատ ճամփա հանեցին և ամենքն ալ անխնա սպաննեցին»¹⁸:

¹⁸ «1915. Աղետ և վերածնունդ», Փարիզ, 1952, էջ 237:

¹⁷ «Հայաստանի կոշակ», 1936 հունվար, էջ 13:

(Շարունակելի)